

İLHAMİ YURDAKUL
Osmanlı İlmîye Merkez Teşkilâtı'nda Reform
(1826-1876)

İletişim Yayınları 1298 • Araştırma İnceleme Dizisi 222

ISBN-13: 978-975-05-0577-5

© 2008 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2008, İstanbul

2. BASKI 2017, İstanbul

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Şeyhülislâm, taş baskı, *De Cent Estampes*
représentant différentes Nations du Levant (Paris, 1714)
başlıklı derlemeden alınmıştır.

UYGULAMA Nurgül Şimşek

DÜZELTİ Serap Yeğen

DİZİN İlhami Yurdakul

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3
Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İLHAMİ YURDAKUL

**Osmanlı
İlmiye Merkez
Teşkilâtı'nda
Reform
(1826-1876)**

İLHAMİ YURDAKUL 21 Haziran 1968 yılında Erzurum'un Ispir ilçesi Karakaya Köyü'nde doğdu. Izmit'in Gebze İlçesi'nde ilköğretim ve liseyi tamamladıktan sonra Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü'ne girerek 1993 yılında mezun oldu. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim dalında yüksek lisansa başlayarak 1996 yılında *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları; Fetvahane-i Âli, Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye ve Mahkeme-i Temyiz-i Şer'iyye Dairesi* adlı yüksek lisans ve 11 Kasım 2004 tarihinde *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nın (Bab-ı Meşihat) Yenileşme Süreci (1826-1878)* adlı doktora tezini tamamladı. Yurdakul'un doktora çalışması *Osmanlı İlimiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1878), İstanbul 2008* adıyla neşredildi. Bu çalışmaya *Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA)* tarafından 2013 yılı "Bilimsel Telif Eser Ödülü" verildi. Yurdakul'un ayrıca, *Şeyhülislamlık Arşivi (Bab-ı Meşihat) Defter Kataloğu, İstanbul 2006* (Yayına Hazırlayan; Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, İsmail Kurt); A. Rochebrune, *Kethy Brown'un Bursa ve İstanbul Hatıratı*, (Yayına Hazırlayan; İlhami Yurdakul), İstanbul 2008; *Aziz Şehre Leziz Su- Dersaadet (İstanbul) Su Şirketi, İstanbul 2010; İstanbul Şer'iye Sicilleri Vakfiyeler Kataloğu*, (Yayına Hazırlayanlar; Bilgin Aydın, İlhami Yurdakul, Ayhan Işık, İsmail Kurt, Esra Yıldız), İstanbul 2015 adlı çalışmaları yayımlanmıştır. 2010 yılından itibaren Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nde çalışmalarını yürütmekte olan Yurdakul, 2011 yılında Yeni ve Yakınçağ Doçenti unvanını almış olup ilmiye teşkilatı, hilafetin dini-siyasi nüfuzu, İstanbul suları ve benzeri konular üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

*17 Ocak'ta beka âlemine göçen; en değerli mirası
dürüstlük, hak ve adalet olan mavi gözlü dadaşım,
babam Ahmet Yurdakul'un (1929-2017)
aziz hatırasına...*

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	11
Önsöz	13
İkinci Baskıya Önsöz	16
Giriş	17
BİRİNCİ BÖLÜM	
ŞEYHÜLİSLÂM VE MAİYETİ	23
İlmiye Merkez Teşkilâtı'nın Bir Çatı Altında Toplanması	23
<i>Şeyhülislâmlığa Sabit Bir Mekân Tahsisi</i>	<i>27</i>
<i>Şer'i Daire ve İşlerin Şeyhülislâmlığa Nakli</i>	<i>31</i>
<i>Şeyhülislâmlık Binasının Yeniden Düzenlenmesi</i>	<i>34</i>
Şeyhülislâmlığın Esas Daireleri	38
<i>Medreselerin İdaresi ve Ders Vekâleti Dairesi</i>	<i>39</i>
<i>Şeyhülislâm "Evkaf" Nezareti</i>	<i>46</i>
<i>Fetva Emaneti Dairesi ve İlâmat Odası'nın İhdası</i>	<i>54</i>
Şeyhülislâmın Maiyet Memur ve Hizmetlileri	61
<i>Şeyhülislâmın Hususî Memurları</i>	<i>62</i>
<i>Arzuhalci ve Maiyeti</i>	<i>62</i>
<i>Mektupçu ve Maiyeti</i>	<i>66</i>
<i>Telhisçi</i>	<i>70</i>
<i>Kapıçukadarı</i>	<i>72</i>
<i>Tezkireci</i>	<i>75</i>
<i>Mühürdar</i>	<i>76</i>
<i>Büyük Kavuklu</i>	<i>76</i>

Şeyhülislâmın Hizmetlileri	80
Kethüda.....	80
Enderun Ağaları.....	82
Çukadar Ağaları ve Danışmendler.....	85
Diğer Hizmetliler.....	87

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILDA ŞEYHÜLİSLÂMLIĞA

NAKLEDİLEN BİRİMLER	93
Anadolu ve Rumeli Kadiaskerlikleri	93
<i>Anadolu ve Rumeli Kadiaskerlik Mansıb ve Payeleri</i>	95
Kadiaskerlikler ve Payelerinin Tevcihi.....	95
Kadiaskerlik Payelilerinin Sayısı.....	101
Reisülulemalık.....	103
Maiyetleri	105
Ahkâm ve Berat Kâtipleri.....	105
Tahtabaşılar (Serlevha-i Yemin ü Yesar).....	107
Muhzırlar ve Kapıkethüdaları.....	109
Vekayi Kâtipleri.....	113
Müsteşar ve Müşavirler.....	114
Diğer Memur ve Hizmetliler.....	115
Kadiaskerlerin Görev ve Yetkileri	117
Yargı Yetkileri ve Mahfil-i Şer'iyat Mahkemesi	117
Yargı Usulü.....	117
Kadiaskerliklerin Yetki İhtilâfı ve Yargı Usulünün Islahı.....	122
Rumeli Kadiaskerliği Mahfil-i Şer'iyat Mahkemesi.....	125
Kısmet Yetkileri ve Rumeli Kadiaskerliği Kısmet-i Askeriye Mahkemesi	127
Miras (Kısmet) Usulü.....	127
Rumeli Kadiaskerliği Kısmet-i Askeriye Mahkemesi.....	132
Kadı Tayin Usulü ve Kadiaskerlik Tezkirehaneleri	135
Kadiasker Divânlarına Devam Mecburiyeti (İstimrar Müddeti).....	142
Sırayla Kadı Olma (Tevkit Müddeti).....	145
Tezkirehane Memurları ve Muamele Prosedürü.....	149

İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Kadılıkları	155
<i>Evkaf Nezaretlerinin İdaresi ve İlgası</i>	160
<i>Beledî Yetkilerinin Devri</i>	161
<i>Bâb ve Kısmet Mahkemelerinin Birleştirilmesi</i>	163
<i>İstanbul Kadılığı Müsteşar ve Müşavirliklerinin İhdası</i>	167

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

19. YÜZYILDA ŞEYHÜLİSLÂMLIĞA

BAĞLI YENİ BİRİMLER	177
Meclislerin Tesisi ve Kadıaskerlerin	
Bazı Yetkilerinin Devri	177
<i>Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam</i>	178
<i>Emval-i Eytam Nezareti'nin Teşkili ve</i>	
<i>Müdüriyete Tahvili</i>	179
<i>Merkez, Taşra ve Gayrimüslim Emval-i</i>	
<i>Eytamının Islahı</i>	184
<i>Meclis-i İdare-i Emval-i Eytam'ın Kurulması</i>	188
<i>Meclis-i İntihab-ı Hükkâm-ı Şer'iyye</i>	190
<i>Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye</i>	197
Medrese ve Tekkelerle İlgili Yeni Kurulan Birimler	201
<i>Muallimhane-i Nüvvab</i>	202
<i>Meclis-i Meşayih</i>	208
<i>Meclis-i İmtihan-ı Kur'a</i>	215
Şeyhülislâmlığa Sonradan Bağlanan Birimler	221
<i>Evkaf-ı Hümâyün Teftiş Mahkemesi Meclis-i Teftiş'i</i>	221
<i>Meclis-i Mecelle</i>	227

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYHÜLİSLÂMİN İDARİ MEKANİZMA İÇİNDEKİ YERİ	233
Şeyhülislâm Atamaları ve Gelir Kaynakları	233
<i>Şeyhülislâm Atamaları</i>	234
<i>Şeyhülislâmın Gelir Kaynakları</i>	237
Şeyhülislâmın Teşrifat ve Meşveretteki Yeri	249
<i>Şeyhülislâmın Teşrifattaki Yeri</i>	249
<i>Şeyhülislâmın Tayin, Azil ve Vefat Merasimleri</i>	251
<i>Şeyhülislâmın Resmî ve Özel Günlerde</i>	
<i>Katıldığı Merasimler</i>	254

<i>Şeyhülislâmın Dinî Günlerde Katıldığı Merasimler</i>	258
<i>Şeyhülislâmın Meşveretteki Yeri</i>	262
Şeyhülislâmın ve Siyasî Fetvaların İdarî Sistemdeki Yeri	270
<i>Şeyhülislâmın İlmiye Ricaliyle Müşterek Verdiği Fetvalar</i>	273
<i>İçişleri Konusundaki Dinî-Siyasî Fetvalar</i>	274
<i>Dışişleri Konusundaki Dinî-Siyasî Fetvalar</i>	280
<i>Şeyhülislâmın Tek Başına Verdiği Siyasî Fetvalar</i>	283
SONUÇ	291
EKLER	295
KAYNAKÇA	347
DİZİN	357

Kısaltmalar

BEO. A.AMD	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Âmedî Kalemi
BEO. A.DVN	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Divân Kalemi
BEO. A.DVN. ŞKT	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Şikâyet Kalemi
BEO. A.MKT	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi
BEO. A.MKT. DV	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Deavî
BEO. A.MKT. MHM	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme
BEO. A.MKT. MVL	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ
BEO. A. MKT. NZD	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Nezaret ve Devair
BEO. A. MKT. UM	Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Mektubî Kalemi, Umum Vilâyat
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
D. BRZ	Bâb-ı Defterî, Büyük Ruznamçe Kalemi
D. BŞM, BNE	Bâb-ı Defterî Başmuhasabe Kalemi, Bina Emîni
D. KEV	Bâb-ı Defterî, Küçük Evkaf Kalemi
DİA	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DÜİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
h.	Hüküm
haz.	Hazırlayan
HH	Hatt-ı Hümâyun
HR. MKT	Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi
İŞSA	İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi

MA	Şeyhülislâmlık (Meşihat) Arşivi
MAD	Maliyeden Müdevver Defterleri
MTM	Milli Tettebbular Mecmuası
nr.	Numara
OTDTS	Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
s.	Sayfa
TAPK	Tevkiî Abdurrahman Paşa Kanunnamesi
TED	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
TD	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi
TKİD	Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Terc.	Tercüme
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
vr.	Varak
Y. A. HUS	Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı
Y. A. RES	Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y. EE	Yıldız Esas Evrakı
Y. MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y. PRK. A	Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y. PRK. AZJ	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller
Y. PRK. BŞK	Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y. PRK. HH	Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa Nezareti
Y. PRK. MYD	Yıldız Perakende Evrakı Maiyet-i Seniyye ve Yaveran Dairesi Maruzatı
Y. PRK. SGE	Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkânı ve Saray Görevlileri
yay.	Yayınlayan

ÖNSÖZ

19. yüzyıl, Osmanlı idarî teşkilâtının yeniden yapılandırıldığı ve klasik devir müesseselerinin yeni ihtiyaçlara göre ıslah edildiği bir dönemdir. Ancak bu büyük idarî dönüşüm günümüz tarih yazıcılığında henüz ana hatlarıyla dahi olsa resmedilmiş değildir. Bu eksikliğin en fazla hissedildiği alanlardan birisi de Osmanlı ilmiye merkez teşkilâtının gösterdiği değişim sürecidir.

Bu cümleden olarak ilmiye sınıfı üzerine yapılan çağdaş araştırmalar içinde İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* adlı kitabı hâlâ bu konuda temel çalışma olma özelliğini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Ancak Uzunçarşılı'nın bu kitabı sistematik bir teşkilât kitabı olmadığı gibi, ele aldığı dönem de temel olarak ilmiye sınıfının 19. yüzyıla kadarki sürecidir. Yine bu dönem hakkında bibliyografyada gösterildiği gibi pek çok akademik çalışma yapılmıştır.

Tanzimat devri ilmiyesini konu alan akademik çalışmalar arasında ise Esra Yakut'un şeyhülislâmlığı baştan itibaren inceleyen ama esasen II. Meşrutiyet dönemi üzerine yoğunlaşan *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Ahmet Cihan'ın ilmiye mensuplarının idarî sistem içindeki yerini göstermek amacıyla hazırladığı *Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı* ve Osman Özkul'un aynı amaçla hazırladığı *Gelenek ve*

Modernite Arasında Ulemâ adlı kitabı gösterilebilir. Her üç çalışma da Tanzimat dönemi şeyhülislâmlık kurumunu ve Osmanlı ulemasının bu devirdeki yerini yeterli bir şekilde resmetmekten uzaktır. Jun Akiba'nın Japonca olan *Son Devir Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Reform, 1826-1914* adlı doktora tezi ise Tanzimat sonrası kadılık sistemindeki değişmeyi konu almaktadır. Bu müstakil doktora seviyesindeki çalışmaların dışında çalışmamızın bibliyografya kısmında görüleceği gibi konuyla ilgili başka bazı makaleler de yazılmıştır.

Bu kısa değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere ilmiye merkez teşkilâtının 19. yüzyıldaki yenileşme süreci henüz ana hatlarıyla dahi ortaya konulabilmiş değildir. İşte bu noktadan hareketle *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilâtı'nda Reform (1826-1876)* adlı çalışma, konunun arşiv ve birinci el kaynakları yeterince kullanılmadan yapılacak olan araştırmaların mevcudu tekrarlamaktan öteye geçemeyeceği tezinden hareketle kaleme alındı. Çalışmanın sınırları 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından 1876 yılında I. Meşrutiyet'in ilânına kadarki süreç olarak tespit edildi. Bir kurumun yenileşmesinden ve değişmesinden bahsedebilmek için öncelikle o kurumun geçmişteki konumunun da ortaya konulması gerekir. Dolayısıyla burada, klasik dönemden intikal eden birimler izah edilirken bunların önceki konumları ve teşkilât yapıları hakkında da bilgi verildi. Böylece okuyucuya mukayese yapma ve değişimi anlayabilme imkânı sunulmaya çalışıldı.

Girişte, ilmiye sınıfı ve teşkilâtıyla ilgili bazı kavramlar ve düzenlemeler üzerinde durularak şeyhülislâmlar hakkında kısa bir değerlendirme yapıldı. Birinci bölümde, şeyhülislâmlara sabit bir mekân tahsisi, ilmiye merkez dairelerinin bir çatı altında toplanması, şer'î işlerin şeyhülislâmın nezaretine verilmesi ve şeyhülislâmın maiyeti; ikinci bölümde, 19. yüzyılda şeyhülislâmlığa nakledilen Anadolu ve Rumeli kadıaskerlikleri, görev ve yetkileri, bağlı birimler ve görevleri ile İstanbul ve Bilâd-ı Selâse (Galata, Üsküdar ve Eyüp) kadılıkları, bunlara bağlı naiblikler ve bu birimlerin yeniden yapılanması; üçüncü bölümde, 19. yüzyılda şeyhülislâmlık bünyesinde yer alan kadıaskerlikler ile İstanbul

ve Bilâd-ı Selâse kadılıklarının bir takım vazifelerinin yeni ihtiyaçlara binaen revize edilmesi neticesinde teşekkül eden meclisler ile şeyhülislâmlığa nakledilen birimler; dördüncü bölümde ise şeyhülislâm atamaları ve gelir kaynakları, şeyhülislâmın teşrifat ve meşveretteki yeri ile şeyhülislâm ve siyâsî fetvaların idarî sistem içindeki yeri ele alındı.

Bu çalışma tamamıyla birinci el kaynaklara istinad etmektedir. Kullanılan bu orijinal veriler dönemin matbuatı, mevcut literatür ve ikinci el kaynaklarla da mukayeseli bir şekilde kullanıldı. Çalışma esnasında temel tavır tespit edilebilen doğruların verilmesi olmasına rağmen, konuyla ilgili yazılan monografilerdeki dikkate değer bazı yanlışlara da zaman zaman işaret edildi.

19. yüzyılın ikinci yarısında şeyhülislâmlık bünyesinde teşekkül eden meclisleri çalışma isteğim karşısında, ilmiye merkez teşkilâtının bu yüzyıldaki değişme ve yenileşmesinin bir bütün olarak incelenmesinin gereğine işaret ederek çalışmanın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen ve her bölümü satır satır okuyarak gerekli düzeltmeleri yapan hocam Prof. Dr. Ali Akyıldız'a; yine çalışmamın tüm safhalarında gerekli teşvik ve yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Mücteba İlgürel ile Prof. Dr. İsmail Erünsal'a; yaptıkları katkılar dolayısıyla Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Prof. Dr. İsmail Kara, Dr. Bilgin Aydın ve Dr. Murat Uluskan'a; Fransızca ve Almanca metinleri tercüme eden Fransız meslektaşım Marc Aymes ve Safiye Genç'e; malzemenin yoğunlaştığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Şer'îye Sicilleri Arşivi ve Şeyhülislâmlık Arşivi personeline; çalışmamın ilk tashihlerini yapan ve bu işin doğasında var olan tüm sıkıntılara katlanan eşim Şeyma'ya; çocuklarım Çağrıhan ve Emrehan'a ve burada ismi sayılmadığı halde katkısı olan herkese teşekkürlerimi sunarım.

İLHAMİ YURDAKUL
İstanbul 2007

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin nizam, tanzimat ve ıslahat olarak adlandırılan yenileşme ve değişme süreci yerli ve yabancı sosyal bilimcilerin ilgisini hâlâ çekmeye devam etmektedir. Bu süreçte en ciddi problem ise şer'î ve dinî işler konusudur. Geleneksel düzendeki efendi egemen idarî düzen yerine *kurumsallaşma*, pek çok işin bir idareci tarafından yapılması yerine her bir işin konuyla ilgili tek bir kurumun profesyonel, daimi ve maaşlı memurları tarafından idaresi olan *ihtisaslaşma* ve tüm bu işlerin yürütülmesinde tek kişi yerine bir meclisin reyini yeğleyen ve çoğulcu bir anlayışın ürünü olarak *meclisleşme* Osmanlı/Türk modernleşme sürecinin ana eksenini oluşturmuştur. Temel olarak ilmiye teşkilatını ele alan bu kitap, geleneksel düzen ve bunun yeniden tanziminin izahı bakımından sahasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Nitekim alana özgün bir katkı sunması nedeniyle *Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA)* tarafından 2013 yılı telif eser ödülüne layık görülmüştür. Kitabın mevcut baskısının bitmesi üzerine de *İletişim Yayınevi* ikinci baskıyı yapma kararı almıştır. Emeğe değer veren ilkeli ve etik tutumundan taviz vermeyen *İletişim Yayınevi*; nihayet kitabımın ikinci baskısının da karınca karınca alana katkı sağlaması temennisiyle bu eserin vücut bulmasında emeği geçen herkese bir kez daha şükranlarımı sunuyorum.

İLHAMİ YURDAKUL
İstanbul 2007

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin idarî sistemi klasik dönemde, seyfiye, ilmiye ve kalemiye olmak üzere üç temel sınıftan müteşekkildi. Bu sınıflar yetki ve sorumlulukları açısından ehl-i örf ve ehl-i şer' terimleri ile ifade edilirdi. Ayrıca ziraat, ticaret ve sanatla meşgul olan halk için reaya, yönetici (beratlı) zümre için ise askerî terimi kullanılırdı.

Tarik-i ilmiyye de denen ilmiye sınıfı; fetva müessesesinde kaza müftüsünden şeyhülislâma, seyfiye teşkilâtında alay imamından alay müftüsüne, saray teşkilâtında hekimbaşılık, müneccimbaşılık, padişah imamlığı ve hocalığına, eğitim sisteminde talebeden müderrise, yargı sisteminde nahiye naibi ve kaza kadısından mevleviyet kadıları ve kadıaskerlere kadar geniş bir grubu kapsardı.

Turûk-ı aliyye olarak ifade edilen ve hem bir bütün olarak hem de kendi içlerinde belli bir muhtariyete sahip tarikatlar ile Cuma namazı hatibi olan ve tarihî süreç içinde Cuma vaizi, kürsi şeyhi, selâtin şeyhi ve zeyl-i meşayih gibi farklı isimlerle anılan vaizler de ilmiye sınıfından ayrı müstakil bir zümre olarak değerlendirilirdi.¹

1 Lütü, *Tarih*, Dersaadet 1302, VI, 29. Ayrıca selâtin camileri şeyhlerinin en büyüğü olan Ayasofya Şeyhliği için bkz. Mehmet İpşirli, "Ayasofya Kürsü Şeyhliği", *DIA*, IV, 224.

Rical-i ilmiyye denen Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri ve pâyelileri, İstanbul kadıları ve pâyelileri ile Haremeyn pâyelilerinden oluşan ilmiye sınıfının üst düzey pâyelileri taşrada görevlendirilmez ve bilfiil vazifeli ya da vazifesiz olarak başkente bekletilirdi. Bu zümreyi temsil eden ve merkezî idare tarafından kendilerinden yararlanan ilmiye ricalinin kariyerlerinin zirvesinde şeyhülislâm yer alırdı.

Milâdî 10. (H. 4.) yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan “şeyhülislâm” tabiri İslâm hukukçuları arasında meydana gelen ihtilâflı meseleleri halleden âlimlere verilen bir şeref unvanıydı. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonra da müftü ve şeyhülislâm unvanları fetva vermeye muktedir ulema için, kendinden önceki İslâm devletlerinde olduğu gibi, bir şeref ifadesi olarak kullanıldı. II. Murat devrine kadar resmî bir hüviyetleri olmaksızın fetva vazifesini icra eden âlimler bu devirden itibaren resmen “müftî” veya “şeyhülislâm” unvanını alarak yapılan işlerin İslâm hukukuna uygun olup olmadığı konusunda fetva vermeye devam ettiler. Ayrıca merkez müftüsü, diğer bütün müftülerin üzerinde bir yetkiyle, şeyhülislâm (müftî'l-enâm) atandı.²

16. yüzyılın ilk yarısında şeyhülislâmın fetva hizmetine Barezid medresesi müderrisliği ve Sultan Bayezid evkafı nazırlığı; yüzyılın son çeyreğine girilirken de kadiaskerlerin, yüksek rütbeli müderrislerin, mevali denilen büyük kadıların, meşayih denilen tarikat şeyhlerinin tayin ve azil arzlarının yazılması ve

2 “Fukahâ-yı izâm ve fedelâ-yı fihâmdan şol sâhib-ı sadr-ı iftâya istulahât-ı örfiyyede şeyhülislâm denilür ki, aralarında tahaddüs eden münâzaa ve muhâsamedan dolayı hall-i müşkilât-ı enâm eyleye” (Ali Emiri, “Meşihat-ı İslâmiyye Tarihçesi”, *İlmiye Salnamesi*, Darülhilafetilaliyye 1334, s. 304-306). J.H. Kramers, “Şeyhülislâm”, *IA*, XI, 485-486. Şeyhülislâmlık, II. Murad tarafından sosyal ve dinî ihtiyaçları karşılamak ve gerektiğinde iç ve dış siyasette fikrine müracaat edebilmek amacıyla resmî bir müessese olarak tesis edildi (Ekrem Kaydu, “Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı”, *AÜİFD*, sayı 2, (1977), s. 209). Ayrıca Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâmlık kurumunun tesisini hazırlayan iç ve dış sebepler için bkz. Michael Pixley, “Erken Osmanlı Tarihinde Şeyhülislâmın Gelişimi ve Rolü”, (çev. Nuri Çevikel), *Türkiye Günlüğü*, sayı 60, (2000), s. 100-103; Esra Yakut, *Şeyhülislâmlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005, s. 26-32; Murat Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık*, İstanbul 2002, s. 37-48.

bu muamelelerin yürütülmesi vazifesi eklendi. Ayrıca Yavuz Sultan Selim devrinde Şeyhülislâm Zenbilli Ali Cemali Efendi ve daha sonra Şeyhülislâm İbn-i Kemal (Kemalpaşazade) ile Ebussuûd Efendi dönemlerinde şeyhülislâmlık makamı ilmiye sınıfı ve diğer kurumlar arasında nüfuz ve tesirini artırdı.³ Böylece şeyhülislâmlık idarî bir müessese olarak gelişimine yeni bir ivme katmış oldu. Şeyhülislâmlığın resmî bir müessese olarak teşekkülü ve hizmet alanının genişlemesine paralel olarak maiyet memur ve hizmetlilerinin nevi ve sayısı da arttı.

Şeyhülislâmın nezaretinde bulunan ilmiye mesleğine giriş için, kendi içinde derecelere ayrılmış olan, medreselerde bir program dahilinde ilgili dersler okunur; mezun olunduktan sonra müderris veya kadı olmak üzere sıra beklenir; yargı, eğitim, dinî hizmetler ve merkezî bürokrasinin diğer pek çok alanında görev alınır ve kıdem olarak en üst derece olan Rumeli pâyesine ulaşıldı.⁴ Ayrıca ilmiyeden bir kişi bilgi ve kabiliyetleri yeterli görülürse mensubu bulunduğu sınıfın dışında bir mesleği seçerek sınıf değiştirebilirdi.

Ancak bu prosedürün işleyişinde aksamalar oldu ve 17. yüzyılın başlarından itibaren seyfiye ve kalemiye sınıflarında olduğu gibi, ilmiyede de (medrese ve kadılık) tedricî bir surette bozulma görüldü. İlmiye sınıfındaki aksaklıkların başlıcaları

3 Kramers, “Şeyhülislâm”, s. 486; R.C. Repp, *The Mufti of Istanbul*, London 1986, s. 297; Ziya Kazıcı, “Osmanlılarda Şeyhülislâmlık Müessesesi”, *İslâm Medeniyeti*, sayı V/2, (1981), s. 45. Nitekim Osmanlı padişahlarına, en yüksek seviyede politik ve hukukî tavsiyelerde bulunan bürokratlar olarak şeyhülislâmların 16. yüzyılda bürokrasiye ağırlıklarını koymaları ve Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin haftada yüz ilâ dört yüz arası fetva vermesi şeyhülislâmların hizmetine olan talebin gittikçe arttığını göstermektedir (Haim Gerber, *State, Society And Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York 1994, s. 92-3).

4 İlmiye mesleğine giriş usulü olan mülâzemet, Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi tarafından yeniden düzenlenip ilmiyenin üst düzey mensuplarından kimin ne kadar mülâzım vereceği tespit edilerek yedi senede bir mülâzemet verilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca “mevalizade kanunu” adıyla üst düzey ilmiye mensuplarının kıdemlerine göre oğullarına ve torunlarına buluş çağrı olan on dört on beş yaşlarına geldiklerinde müderrislik ruusu verilmesi yasallaştı. 17. yüzyılda ise medrese ve kadılık dereceleri yeniden tespit edilerek bu sınıf mensuplarının görev ve sorumluluk alanları kesinlik kazandı (Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 45-53, 241-54; Mehmet İpşirli, “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (ed.; Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, s. 247).

rı; rüşvet ve iltimasla veya başka her hangi bir yolla ehil olmayan kişilerin mesleğe girişi ve bu sınıfın üst düzey idarecileri olan kadıaskerler ile şeyhülislâmların bazen bilerek bazen de bilmeyerek usule aykırı muameleleri uygulamalarıydı. Bu yüz yılın başlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık iki yüz yıl boyunca ilmiye sınıfının üst düzey âmirleri olan şeyhülislâm ve kadıaskerlere hitaben fermanlar gönderilerek aksaklıkların ve usulsüz uygulamaların önlenmesi ve düzenin tesisi istendi. Bu durum, devrinde kaleme alınan lâyihalarda da tekrarlanarak benzer çözüm yolları önerildi.⁵

Bütün bu çabalara rağmen Osmanlı merkez ve taşra teşkilâtında, hususî olarak da ilmiye teşkilâtında devam eden ıslahat çalışmaları mevcut kurumların tenbih, tekit ve tehditle ıslahının mümkün olmadığı, kurumlaşma, ihtisaslaşma ve yenileşmenin de kaçınılmaz olduğunu gösterdi. Aynı şikâyetler, 1789'da III. Selim'in tahta çıkışından 1826 yılında yeniçeriliğin ilgasına kadar yazılan ve yeni çözümler teklif eden hatt-ı hümayun ve lâyihalarda da tekrarlanarak ilmiye sınıfının usulsüz uygulamalarından yakınıldı.⁶ Bu durum, yani aynı şikâyet ve uyarıların devam etmesi, beklenen neticenin temin edilemediği, aksaklık ve usulsüz uygulamaların da büyük ölçüde devam ettiğini göstermektedir.

Yeniçeriliğin ilga edilerek reformların önündeki en önemli engelin kaldırılması üzerine öteden beri devam eden ıslahat

5 17. yüzyılda iktisadî ve ictimai hayatta yaşanan karışıklık ve devlet teşkilâtında meydana gelen aksaklıkların nedenleri ve çareleri için bkz. *Koçi Bey Risalesi*, Kostantiniyye 1333. Aynı devirde kaleme alınan *Kitab-ı Müstetab*, *Kitabü Mesalihî'l-Müslimin* ve *Menafii'l-Müminin* ile *Hirzül-Mülük* için bkz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988. ıslahat lâyihalarında bozulmanın nedenleri ve çareleri olarak işaret edilen hususlar hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Mehmet İpşirli "ıslahat", *DIA*, XIX, 170-174; İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", s. 247-278.

6 ıslahat lâyihalarında bozulmanın nedenleri ve çareleri olarak işaret edilen hususlar hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Kemal Beydilli "ıslahat", *DIA*, XIX, 174-185; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a ıslahat Düşünceleri", *İlmi Araştırmalar*, sayı 8, (1999), s. 25-64. Ayrıca III. Selim dönemi lâyihaları içinde ilmiye sınıfından Tatarcık Abdullah'ın "Nizam-ı devlet hakkında mütalaat" başlığıyla yayımlanan bu lâyihası için bkz. *TOEM*, VII, nr. 41, s. 257-284; nr. 42, s. 320-346; VIII, nr. 43, s. 15-34.

teşebbüsleri, 19. yüzyılda müesseseler üzerinde köklü değişikliklere gidilmesi neticesini verdi. Şeyhülislâmın başında bulunduğu ve ilk Osmanlı şeyhülislâmı kabul edilen Molla Şemseddin Fenârî'den şeyhülislâmlığın ilgasına kadar 500 yıllık bir geleneği (1424-1924) temsil eden ilmiye teşkilâtı da (şeyhülislâmlık/Meşihat) devam eden kurumlaşma, ihtisaslaşma ve yenileşme sürecinde yeniden yapılandı. Bu kısa değerlendirmeden sonra şimdi esas konumuz olan ilmiye teşkilâtının yenileşme sürecini incelemeye geçebiliriz.

BİRİNCİ BÖLÜM
ŞEYHÜLİSLÂM VE MAİYETİ

**İlmiye Merkez Teşkilâtı'nın
Bir Çatı Altında Toplanması**

Osmanlı Devleti'nin teşekkülünden itibaren her yetkili kendi oturduğu konağın bir kısmını, genellikle de selâmlığını resmî daire olarak kullanırdı. Şeyhülislâmlar da oturdukları konakların selâmlık kısmını devlet işlerinin görüldüğü resmî daire, harem kısmını ise aileleri ile beraber ikâmet ettikleri hususî daire olarak kullanır; yerleri müsait olmayanlar ise kiraladıkları uygun bir konağa taşınarak resmî işleri burada görürdü. Şeyhülislâm değişikliklerine bağlı olarak şeyhülislâmlık makamının yeri de sürekli değişirdi. Hâl böyle olunca 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu durum iş sahiplerini sıkıntıya sokardı.¹ Öte yandan kendi konağı bulunmayan ya da konağı şeyhülislâmlık makamı için müsait olmayan şeyhülislâmlar da benzer sıkıntılar yaşırdı.²

1 Hafız Hızır İlyas, *Tarih-i Enderun*, Darüttubaa-yı âmire 1276, s. 374.

2 Meselâ 1789 (1204) yılında şeyhülislâm, Zahide Hanım Sultan'ın konağını Meşihat makamı olarak kullanmaktaydı. Ancak Zahide Hanım Sultan, sahilhanelerden konaklara taşınma mevsiminin gelmesine rağmen kendisi için bir konak tedarik edememişti. Sorunun şeyhülislâma ardından da sadrazama arzı üzerine çıkan bir hatt-ı hümayunla Zahide Hanım Sultan'a başka bir konak tahsisine karar verildi (BOA, HH, nr. 8871).

Şeyhülislâm konakları, öteden beri, günlük resmî işlerin yanında zaman zaman olağanüstü ve önemli toplantılara da ev sahipliği yapardı. III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde de önem ve itibarını muhafaza eden şeyhülislâm konakları, daha periyodik ve olağan toplantılar yapan meşveret meclislerinin de toplandığı başlıca mekânlardan biriydi. Burada toplanan meclislerde dahilî,³ haricî,⁴ malî,⁵ askerî⁶ ve sair konular istişare edilirdi.⁷

Şeyhülislâm konağının nasıl kullanıldığını, iç düzenini, idarî teşkilâtını ve maiyetini göstermesi açısından 1778 (1192) tarihli Şeyhülislâm Âşir Efendi'nin Hocapaşa'daki konağının hasır müfredat defteri fevkalâde önemlidir. Şeyhülislâmın ailesi ile beraber ikâmet ettiği haremliği ve resmî işleri gördüğü selâmlığı aynı konağın iki ana bölümüydü. Harem kısmında 9 oda vardı. Selâmlıkta ise şeyhülislâmın hususî yazışmalarını yapan mektupçuya, malî ve idarî işlerinin takibini yapan kethüdaya ve fetva eminine ait hususî birer oda bulunmaktaydı. Fetva Emaneti Dairesi'nde, fetva hizmetleri için kullanılan ve sayıları muhtemelen bu dönemde de 20 olan müsevvid ve sayıları 8 olan mülâzimler ile bu görevlere talip olan ve "hariç" tabir edilen kâtip adaylarından müteşekkil yaklaşık 40 kişilik bir birim mevcuttu. Ayrıca şeyhülislâm konağının iç işlerini gören vekilharç için bir oda, muamelesi biten evrakı Divân-ı hümâyundan getiren şeyhülislâm kapıçukadarı ve emir hizmetlileri olan çukadarlar için de bir koğuş tahsis edilmişti.⁸

3 Şeyhülislâm konağında yapılan ve dahilî işlerin görüldüğü meşveret meclislerine dair birkaç örnek için bkz. BOA, HH, nr. 9680; nr. 12622; nr. 3792.

4 BOA, HH, nr. 8852; nr. 11167; nr. 11541; nr. 1709; nr. 12537.

5 BOA, HH, nr. 8353; nr. 783; nr. 955; nr. 955-A-B-C-D.

6 BOA, HH, nr. 812; nr. 11640.

7 Meşveret meclislerinin toplanma yer ve zamanını sadrazam, şayet sadrazam seferde ise merkezde bulunan sadaret kaymakamı arz ederdi. Padişahın onayıyla yeri ve zamanı belirlenen meşveret yapıldı (BOA, HH, nr. 783; nr. 955; nr. 955-A-B-C; nr. 8454).

8 Şeyhülislâm Âşir Efendi'nin Hocapaşa'daki konağının mefruşat müfredat defterinde, bu konakta şeyhülislâma mahsus 7 büyük oda (oda-yı kebir), 1 mabeyn odası ve haremde yine 1 büyük oda olmak üzere toplam 9 oda ile oğluna (molla efendiye) mahsus 2 oda vardı. Ayrıca şeyhülislâmın maiyetine ait olmak üzere 1 kethüda odası, 1 mektubî odası, 1 fetva emini odası, 1 müsevvid

Ancak şeyhülislâmın, bu konak mefruşatı tasvirinde daire ve memuriyet isimleri geçmeyen başka hizmetlileri de vardı.⁹

Yukarıda izah edildiği gibi şeyhülislâm konağı, şeyhülislâmın ailesi ile birlikte yaşadığı hususî evi, kendine bağlı maiyeti ile resmî işleri gördüğü resmî dairesi ve devletin en önemli konularının müzakere edildiği olağanüstü meşveret mekânıydı. Şeyhülislâmlar sürekli olarak burada oturmazlar ve yazları genellikle Boğaziçi veya Haliç etrafındaki sahilhanelere taşınırlardı. Mesai zamanlarında resmî daireleri olan konaklarına buradan gider gelirdi. Ancak bazı meşveret toplantıları şeyhülislâm sahilhanesinde de yapılabilirdi.¹⁰ Yazın yalılara, kışın da konaklara taşınabilmek padişah iznine tabi idi. Hükûmet, ricalin Boğaziçi'nin hangi köyünde veya Haliç'in neresinde oturacağını önceden öğrenir ve mevsimin durumuna göre yalılara göç müsaadesi çıkarırdı. Şehre dönüşte de aynı usul uygulanırdı.¹¹ Ayrıca sadrazam, şeyhülislâm ve diğer resmî görevlilerin konaklarından sahilhanelerine¹² veya birbirlerine yapacakları kısa süreli ziyaretler için de izin gerekirdi.¹³

Şeyhülislâmların kendilerine mahsus “yedi çifte meşihat kayığı” vardı. Bu kayıklar gerek gezinti yapmak gerekse sahilhanelerinden resmî dairelerine veya resmî daireleri konumunda olan

efendiler koğuşu, 1 kahve ve kiler odası, 1 çukadar koğuşu ve vekilharç odası vardı. Konağın diğer bölümleri ise 2 adet camlı oda, 1 köşk, 1 büyük sofa, 1 küçük sofa, üst katta 1 divânthane, 1 cemaân odası ile haremde 1 divânthane ve benzer şekilde tasvir edilmiştir (BOA, Cevdet, Adliye, nr. 4407).

9 Daha fazla bilgi için “Şeyhülislâmın Maiyet Memurları ve Hizmetlileri” kısmına bakınız.

10 Şeyhülislâm sahilhanesinde yapılan bir meşveret için bkz. Ahmed Vâsif, *Me-hâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (yay. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978, s. 167.

11 Reşat Ekrem Koçu, bu uygulamanın Tanzimat'a kadar yürürlükte kaldığını ifade etmesine rağmen ne zaman kaldırıldığı hakkında herhangi bir bilgi ve tarih vermemektedir (Reşat Ekrem Koçu, “Şehirdeki Konaklardan Yalılara, Yalılardan Konaklara Taşınma Yasağı”, *Osmanlı Tarihi'nde Yasaklar*, Tarih Dünyası, Özel sayı 2, (1950), s. 37-38). Ancak Tanzimat'tan sonra da yalılardan konaklara, konaklardan da yalılara göç izne tabiydi. Daha geniş bilgi ve örnekler için “Şeyhülislâmlığa Sabit Bir Mekân Tahsis Edilmesi” kısmına bakınız.

12 BOA, HH, nr. 10280; nr. 9768.

13 Sadrazamın, kendisini davet eden şeyhülislâmın sahilhanesine gitmesine izin verilmesi konusunda bkz. BOA, HH, nr. 10280.

konaklarından sahilhanelerine gidip gelmek için kullanılırdı.¹⁴ Meşihat kayığı ve bunun mefruşatı belli aralıklarla yenilenirdi.¹⁵ Diğer devlet erkânının da memuru oldukları işe ya da müesseye has hususî kayıkları vardı.¹⁶ Şeyhülislâm karada yaptığı seyahat ve gezilerde araba ve at kullanır ve bunların bakımını şeyhülislâmın maiyeti olan seyis, saraç ve arabacısı yapardı.¹⁷

Şeyhülislâmın azillerinde, Meşihat makamı olarak kullandıkları konakları resmî daire vasfını kaybederdi. Bazen, görevden alınan bir şeyhülislâm azil sebebine bağlı olarak konağında ya da sahilhanesinde ikâmete mecbur edilebilir ve bu, bir nevi göz hapsinde tutulmak anlamına gelirdi.¹⁸ Bununla beraber sürgün-

14 Azil gerekçesi “Meşihat kayığı”na bağlanan ilk ve tek şeyhülislâm, Türşucuzade Ahmed Muhtar Efendi'dir. Azlinin asıl sebebi, bir dava münasebetiyle valide sultanın gönderdiği kahvecibaşısına Ahmed Muhtar Efendi'nin gösterdiği tepki, zahiri sebebi ise; bir gün kayığıyla değil Idare-i Mahsusa vapurlarından biriyle Kadıköy'e gitmesinin makamın şanını korumama ve hafiflik sayılmasıydı. Bu yüzden Türşucuzade 11 Haziran 1874 (25 Rebiülahir 1291) tarihinde azledildi (Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1339, s. 309).

15 Meşihat kayığı, diğer vükelânın kayıkları gibi dört yılda bir yenilenirdi. Bazen de kayak değil sadece mefruşatı değiştirilirdi. Nitekim 26 Eylül 1796 (23 Rebiülevvel 1211) tarihinde şeyhülislâmın arzı üzerine 7 çifte meşihat kayığının “gayet temiz ve âla olarak” yeniden inşasına karar verildi. 26 Kasım 1796 (25 Cemaziyevvel 1211) tarihinde ise inşası tamamlanarak masraf müfredat defteri arz edildi (BOA, Cevdet, Bahriye, nr. 1921; nr. 2153). Ayrıca yapılan diğer mefruşat ve inşa örnekleri için bkz. BOA, Cevdet, Adliye, nr. 6189; Cevdet, Bahriye, nr. 4507; nr. 3939).

16 Padişahlara has deniz gezintilerinde bindikleri 10-12 çifte “saltanat kayığı”, sadrazamlara has sandal ve 7 çifte sadaret kayığı, kethüda beye ait 7 çifte piyade, sadaret mektupçusuna mahsus 5 çifte piyade vardı (BOA, Cevdet, Bahriye, nr. 9898; nr. 2056; nr. 5287; nr. 6187; nr. 5287). Saltanat kayığı hakkında bkz. M. Zeki Pakalın, “Saltanat Kayığı”, *OTDTS*, İstanbul 1993, III, 107-111; Hayati Tezel, M. Erem Çalıkoğlu, *Boğaziçi ve Saltanat Kayıkları*, İstanbul 1983, s. 15-29.

17 Bu görevliler için “Şeyhülislâmın Maiyet Memur ve Hizmetlileri” kısmına bakınız.

18 III. Selim devri şeyhülislâmlarından Hamidzade'nin azil ve sahilhanesinde mecburî ikâmeti hakkındaki yazışmalar, bir şeyhülislâmın azil ve sahilhanesinde mecburî ikâmet muameleatını göstermektedir. Nitekim Şeyhülislâm Hamidzade'nin azil edilerek İncirköyü'nde bir münasip yalıda mecburî ikâmetine karar verildi. Şeyhülislâma, emri tblig için kaide üzere çavuşbaşı gönderildi. Hamidzade'nin azli ve Tevfik Efendi'nin şeyhülislâm tayini için de padişah, kaymakam paşa ve seferde bulunan sadrazam arasında bir dizi yazışma yapıldı (BOA, HH, nr. 9464; nr. 10441). Ayrıca, çavuşbaşının şeyhülislâm azillerindeki rolleri hakkında bilgi için bkz. Murat Uluskan, *Divan-ı Hümayun Çavuşbaşılığı (XVI.-XVII. Yüzyıllar)*, MÜ, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998, s. 53.